

MOVIMENT OBRER, CANVI POLÍTIC, SOCIAL I CULTURAL: COMISSIONS OBRERES A CATALUNYA, 1964-1978¹

ELIONOR SELLÉS I VIDAL

RESUM

En la primera part de la tesi que presentem, *Moviment obrer, canvi polític, social i cultural: Comissions Obreres a Catalunya, 1964-1978*, s'aborda el naixement de Comissions Obreres (CCOO) i es posa al descobert la debilitat de les formacions polítiques, que no poden evitar l'entesa personal entre alguns dels seus membres, els quals, saltant-se les limitacions imposades per les respectives formacions polítiques, posaran en marxa el nou moviment obrer després de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), a Catalunya. Comissions Obreres iniciarà el seu camí marcat des de l'inici per una dualitat important. D'una banda, el moviment s'anirà estenent i ampliant a partir de les xarxes de relació que s'estableixen en els contactes que facilita la participació en el sindicat vertical i també en els conflictes que van sorgint en les negociacions col·lectives d'empresa, ram o comarca. I de l'altra, el moviment s'organitzarà a través de coordinadores en les quals s'apleguen els activistes polititzats que converteixen aquests organismes en centres de debats i disputes contínues, cosa que resta efectivitat a les activitats que s'hi emprenen.

Les fonts orals han estat una eina imprescindible per realitzar aquesta recerca, i si en la primera part són decisives per comprendre alguns episodis estudiats, en la segona es converteixen en l'eix central dels temes abordats. Així, per exemple, lluny d'entendre que hi ha un trencament entre les generacions sindicalistes d'abans i de després de la guerra, les fonts orals revelen la connexió entre unes i altres, a través de les relacions familiars i la trobada en l'espai fabril. Alhora, les fonts orals ens permeten conèixer la profunda transformació personal i social que experimenten els activistes a través de la militància obrera, especialment per a les dones, que descobriran la perspectiva feminista des de la qual mirar el món. Finalment, les fonts orals descobreixen en els protagonistes del moviment obrer una certa decepció per no haver estat capaços d'imposar una societat democràtica amb un fort component social.

La fi de la dictadura no es pot entendre sense l'enfonsament del sindicat vertical i sense la conflictivitat continuada dels darrers anys del règim franquista, ambdós aspectes conseqüència de l'activitat impulsada per Comissions Obreres.

1. Tesi doctoral realitzada sota la direcció del doctor Joan Oliver i Puigdomènech, que fou llegida a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, el 3 de novembre de 2005. El tribunal que la va jutjar estava format per Cristina Borderías (Universitat de Barcelona), Andreu Mayayo (Universitat de Barcelona), Elena Hernández Sandoica (Universitat Complutense de Madrid), Pere Ysàs (Universitat Autònoma de Barcelona) i Rubén Vega (Universitat d'Oviedo), i va atorgar-li la qualificació d'excel·lent *cum laude*.

PARAULES CLAU

Franquisme, moviment obrer, condició obrera, identitat obrera, canvi social i polític.

ABSTRACT

The first part of the thesis, *Workers' Movement, Political, Social and Cultural Change. Comissions Obreres in Catalonia, 1964-1978*, deals with the birth of Comissions Obreres (CCOO), exposing the weakness of political parties who cannot control personal agreement among some of their members. Those people, despite the restrictions imposed by their respective political parties, will start in Catalonia the new workers' movement after the Spanish Civil War (1936-1939). Since it's very launching Comissions Obreres will be marked by an important duality. On the one hand, the movement will spread and enlarge from relationship networks established upon contacts through vertical union membership and also through conflicts emerging during collective enterprise, industry and regional negotiations. On the other hand the movement will organize itself through coordinating committees gathering the politicized activists who will turn these organizations into debate centres, but also into constant disputes, thus reducing the effectiveness of undertaken actions.

Oral sources have been an essential tool to carry out this thesis. On the first part they are crucial to understand some research work. On the second one they become the core of the subjects dealt with. Thus, for example, instead of considering that there is a gap between trade unionist generations from before and after the war, oral sources reveal the connection between them through family relationship and the meetings in the factories. Furthermore, oral sources allow us to know the deep personal and social transformation experienced by activists through workers' affiliation. Women, more specially, will discover the feminist perspective from which they looked at the world. Finally, oral sources unveil a kind of disappointment among leaders of the workers' movement for not being able of imposing a democratic society with a strong social component.

The end of dictatorship cannot be understood without the collapse of vertical unions and without last year's continuous controversies in Franco's regime. Both aspects were the consequence of actions promoted by Comissions Obreres.

KEY WORDS

Franco's dictatorship, worker movement, the worker condition, worker identity, social and political change.

D'un temps ençà podem dir que el coneixement de la societat catalana en el període franquista ha experimentat un avanç considerable que ens permet aproparnos a aquells temps a través d'una mirada renovada. Falten encara, però, nombrosos estudis sectorials que ens ajudin a comprendre les accions i els esdeveniments del passat, els quals, com és ben sabut, il·luminen el present. Aquest escrit prové d'una recerca que, seguint aquesta línia d'actuació, es plantejava, d'inici, conèixer l'origen de la renovació del moviment obrer i la repercussió que va tenir en la societat catalana de l'últim tram del període franquista. Conèixer el moviment social més impor-

tant del franquisme és clau per tal de comprendre les raons del canvi polític i social que aquest país va experimentar a la segona meitat dels anys setanta.

El moviment obrer és quelcom més que un conjunt d'accions col·lectives que puntualment poden ocasionar alguns efectes importants; per això, a més d'interessar-nos per veure el moviment que va generar, quina trajectòria va efectuar, quins mecanismes de funcionament va tenir i quines accions va protagonitzar, volem conèixer la contribució que va fer a la democratització del país. D'altra banda, tampoc no es pot abordar un estudi sobre el moviment obrer sense interessar-se per les persones que integraven aquest moviment, quines raons les havien portat a la militància i quina repercussió va tenir aquesta militància en elles mateixes. Apropar-nos als protagonistes de la història a través de les fonts orals² ens permet abordar camps de coneixement que, d'una altra manera, ens estarien vedats. Com podem saber, si no, quin paper va tenir el passat en la reaparició del moviment obrer? Aquesta no és una qüestió menor, ja que cal preguntar-se com va ser possible el redreçament del moviment obrer en un medi tan hostil com el que presentava la societat franquista a mitjan anys seixanta.

DICTADURA I CLASSE TREBALLADORA

El cop d'estat del 18 de juliol de 1936, que ben aviat es va convertir en una cruenta i llarga guerra civil, estava inscrit en un context històric on es lliurava un combat entre el feixisme i el nazisme —una forma totalitària negadora de les llibertats que havia adoptat un sector de les classes privilegiades—, i les aspiracions socials de la classe treballadora. Aquest context i la determinació personal del general Franco van configurar el nou règim polític sorgit de la Guerra Civil espanyola, dins la concepció feixista d'estat.

Una de les obsessions de l'estat feixista consisteix a enquadrar i controlar els treballadors en un organisme que aplega, en una visió pretesament superadora de la lluita de classes, tant empresaris com treballadors, que hauran de conïure *harmònicament* en una organització sindical única. Per aquesta raó, una de les primeres lleis abordades pel nou estat va ser la creació d'un organisme sindical que substituís les prohibides centrals sindicals de classe.³ L'origen de l'Organización Sindical Española (OSE) es troba en els principis del partit feixista unificat Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS), que partia de la idea que la societat s'havia d'ordenar i jerarquitzar de manera vertical, i enquadrar la població a partir d'una visió medieval de la societat estructurada per oficis. La inspiració i organització feixista del sindicat vertical era corroborada

2. Per a la tesi doctoral en la qual es basa aquest article es van realitzar trenta-set entrevistes a persones vinculades al moviment obrer durant el període ressenyat.

3. La prohibició de les centrals sindicals es va decretar el 10 de gener de 1937, i la Ley de Unidad Sindical, que donà pas a l'OSE, data del 26 de gener de 1940.

pel fet que el delegat nacional dels sindicats compartia, allora, la secretaria general de la Falange.

Malgrat que l'OSE va néixer com un ens d'inspiració feixista⁴ i, per tant, com un instrument de poder d'aquest partit, l'estat franquista es va reservar la capacitat d'imposar lleis i normes que controlaven fins els moviments més petits dels treballadors, i va passar, així, a tenir una responsabilitat directa en el control de la contestació i de la conflictivitat obrera. D'aquesta manera, si l'OSE s'encarregava de frenar i contenir els treballadors, l'estat posava els mitjans repressius i coercitius al servei d'eliminar qualsevol tipus de protesta obrera que pogués sorgir. Aquesta combinació, que de fet relegava el sindicat vertical a una posició secundària dins l'aparell de l'estat franquista, va funcionar en perfecta harmonia fins que les necessitats de l'economia espanyola van introduir elements nous en el sindicalisme, com ara la representativitat en els escalafons més baixos i la possibilitat de negociar convenis col·lectius. Ambdós elements van suposar, de fet, l'escletxa a través de la qual els treballadors es van introduir dintre del sistema per aprofitar, així, els avantatges que brindava l'actuació legal.⁵ Les eleccions al sindicat vertical van possibilitar, ni que fos simbòlicament, que els treballadors se sentissin representats i els convenis col·lectius van possibilitar, juntament amb la creixent pressió obrera, la consecució de millores materials, que al seu torn van estimular més protestes.

El desgavell de la Guerra Civil i la nefasta gestió de l'economia espanyola va condemnar durant una llarga etapa a la misèria i a la fam les classes populars, una situació de la qual no es va sortir fins ben avançada la dècada dels anys cinquanta i principi de la dels seixanta. Els canvis econòmics proposats pel govern de la dictadura van fonamentar-se en l'explotació de la classe treballadora, que es va veure abocada a l'emigració, tant a l'interior com a l'exterior de les fronteres espanyoles, cosa que va provocar un dels majors canvis socials i econòmics del segle xx. Les trameses de diners dels emigrants exteriors, conjuntament amb els ingressos del turisme i la injecció de capital estranger, van ser decisives per a la millora econòmica del país. L'acumulació de beneficis produïda per la massiva explotació dels treballadors no va redundar en la millora de les seves condicions socials i laborals, sinó que permeté que l'empresariat i les classes privilegiades s'aprofitessin àmpliament dels recursos que el sistema els oferia i visquessin una veritable època d'or, en contrast amb la situació de penúria de la classe treballadora. Aquest desequilibri social, juntament amb el desequilibri econòmic i humà de les diferents regions espanyoles, no permet parlar d'un veritable desenvolupament del país, car aquest quedà reduït a un creixement de l'economia sense més adjectius (F. Estapé i M. Amado, 1986, p. 206-214).

4. El *Fuero del Trabajo*, que era d'on emanaven els principis que regulaven el món del treball, va ser publicat el 1938 i estava inspirat en la *Carta di Lavoro* de la Itàlia feixista.

5. És conegut que comunistes i catòlics participaven en les eleccions del sindicat vertical.

L'economia en expansió va fer que Catalunya es convertís en un dels punts de destinació de la massiva emigració produïda a la fi dels anys cinquanta. En només vint anys, la població de Catalunya va passar de tenir tres milions d'habitants a tenir-ne cinc, creixement que es va concentrar en la dècada de 1960 en la major part. Comarques com ara el Vallès Occidental, d'estructura industrial tradicional, o el Baix Llobregat, de forta tradició agrària amb alguna incursió industrial, van donar un tomb en augmentar la seva població en un 67 % i un 126 %, respectivament, només en una dècada (Moliner i Ysàs, 1989, p. 47). En un mateix període, ciutats com ara Santa Coloma de Gramenet o Cornellà van conèixer índexs de creixement de població superiors al 200 % (Huertas Clavería, 1994, p. 306). Les empreses amb seu al centre de Barcelona, o les noves indústries metal·lúrgiques, buscaven sòl assequible i en bones condicions en indrets situats prop de la metròpoli i, alhora, fora d'aquesta. El model de desenvolupament franquista, que només tenia en compte la lògica del benefici i la perspectiva empresarial del creixement econòmic, abocava tota aquesta població a la perifèria dels pobles i les ciutats catalans i creava un veritable mur entre població autòctona i immigrada. En aquestes condicions, la fàbrica esdevindrà el punt de trobada entre ambdues poblacions. Així, per a uns, la fàbrica serà la representació de la terra d'acolliment, incloent-hi el descobriment de la llengua pròpia, i per a d'altres, la fàbrica serà el lloc on personalitzaran i individualitzaran la massa nouvinguda que, vista en conjunt, sovint es despersonalitza i àdhuc es deshumanitza. En aquest punt d'encontre, els treballadors s'agermanen per compartir els mateixos problemes i interessos, immersos dins una mateixa estructura dictatorial i opressora.

Mentrestant, els treballadors viuen en suburbis sense els serveis elementals, ni transports, ni escoles dignes per als fills, amb dificultats d'accés a un habitatge i amb salaris minsos que no cobreixen les necessitats bàsiques. En aquesta situació, els treballadors accepten treballar com sigui i en les condicions que siguin. L'augment de la demanda a les empreses fa que les jornades laborals s'allarguin fins a deu, dotze o més hores diàries, i converteix el salari de les hores extraordinàries en indispensable per tal d'acumular els recursos suficients per aconseguir un habitatge i unes condicions de vida més confortables. La *fam de salaris* que es desferma en aquest període (Ruiz, 1993, p. 67) fa augmentar la demanda, i aquesta, juntament amb el marge que ofereix l'exploació dels treballadors, dispara els beneficis empresarials, que a la fi són els grans afavorits pel sistema econòmic i social imposat per la dictadura.

La situació descrita ofereix als treballadors dos camins divergents: d'una banda, la precarietat en les condicions laborals i socials impulsa els treballadors cap a l'organització obrera per tal de reclamar millores que permetin una vida amb dignitat, però, de l'altra, afavoreix la submissió d'aquells que veuen en les llargues jornades laborals una sortida personal a les dificultats col·lectives. Aquesta última actitud planarà damunt el moviment obrer com un sostre de vidre que haurà de travessar per poder reeixir en els seus objectius.

Com es trencarà la lògica de la submissió imposada per la dictadura i fèrriament controlada per tot l'aparell de l'Estat? Les primeres protestes obreres, producte de les penoses condicions de vida i de treball, són espontànies, poc articulades i expressen el malestar dels treballadors, sotmesos a un sistema contrari als seus interessos. A les grans empreses, el passat es fa present i es converteix en mite i punt de referència per als més joves, que observen la rancúnia i el menyspreu dels més grans envers la dictadura franquista. Si l'explotació a què estan sotmesos els treballadors anima la revolta, la presència de veus que parlen d'un passat socialment just alimenta joves àvids de referències i disposats a lluitar contra la injustícia del sistema.⁶ Ambdós elements confluiran en la protesta col·lectiva, la qual esclata de manera puntual i regularment. Les vagues de 1956, 1958 i sobretot les de 1962 es convertiran en un punt de partida per a una època nova, on ja es fa palesa la necessitat de renovació de les velles formacions polítiques que encara estan aturades en els enfrontaments que provenen de la Guerra Civil. Les vagues de 1962 suposen un temps d'aprenentatge i l'entronització de les noves generacions, les quals es mostren disposades a superar els vells enfrontaments que només conduïen a la paràlisi i al fracàs. Malgrat això, res del que hi havia establert a la clandestinitat no feia preveure que en poc temps pogués sorgir un moviment de nova planta com el que va constituir Comissions Obreres.⁷

EL NAIXEMENT DE COMISSIONS OBRERES

Les formacions polítiques, pobres en efectius i poc coordinades, intentaven treure conclusions de les mobilitzacions catalanes i del moviment obrer que despuntava en altres indrets del territori espanyol, com ara a Astúries.⁸ La creació de l'Aliança Sindical Obrera (ASO), l'octubre de 1962, a partir de l'acord de la Unió General de Treballadors (UGT), de la Confederació Nacional del Treball (CNT) i Solidaritat d'Obrers de Catalunya (SOC), va ser un intent de renovació que no va passar de ser una mera referència en el paper; es van fer algunes reunions puntuals entre militants esforçats que no van aconseguir que reeixís. La iniciativa de socialistes i anarquistes va patir de falta d'arrelament entre les bases, d'un caràcter marcadament anticomunista i d'uns objectius allunyats dels interessos immediats dels treba-

6. Les fonts orals revelen nítidament que el passat —probablement mitificat— és un punt de referència inevitable per als joves treballadors que comencen a participar en el moviment obrer. Aquest punt de referència es troba, i fins i tot a vegades es busca, tant a les empreses, com als barris o a la família.

7. A les vagues de 1962, que en gran manera van ser espontànies i poc coordinades, hi va actuar de manera destacada el Front Obrer de Catalunya (FOC). Aquesta organització política, nascuda poc temps abans i formada majoritàriament per joves, s'emmirallava en nous moviments socials com ara els que provenien d'Algèria i de Cuba, i retreia a comunistes i anarquistes els enfrontaments del passat i la paràlisi que, al seu entendre, tenien en el present.

8. Des de final dels anys cinquanta, les mines asturianes havien estat l'escenari de diversos conflictes que s'havien convertit en una referència per a tots els treballadors de l'Estat espanyol.

lladors. D'altra banda, el Partit Socialista Unificat (PSU) de Catalunya, aïllat de la resta de formacions polítiques i tancat en si mateix, maldava per tenir presència a través de la feina menuda i constant que no trobava sortida en el mitjà hostil en què es desenvolupava. Calia comptar també amb el Front Obrer de Catalunya (FOC), la jove formació esquerrana inspirada en els nous corrents del socialisme imperant, que disposava d'uns joves activistes desinhibits i desproveïts de prejudicis, que feien de l'acció immediata el seu referent més important, sense tenir gaire present una estratègia de futur, que en aquells moments tampoc no passava per una estratègia unitària. Ni tampoc no es poden deixar de banda les organitzacions catòliques que, havent optat per una lectura renovada del cristianisme, continuaven subjectes a una Església i una jerarquia catòlica fidel a la dictadura franquista.

Amb aquesta situació com a punt de partida, va ser possible la irrupció sorprenent d'unes Comissions Obreres afavorides des de tots els sectors, el mes de novembre de 1964. Què havia canviat des de 1962 perquè llavors es fes realitat allò que ni l'explosió vaguista d'aquell mateix any ni l'acord UGT-CNT-SOC no havien aconseguit? Fins llavors, les directrius per actuar arribaven de l'exterior, amb els prejudicis del passat i sense tenir gaire en compte l'experiència dels qui vivien directament la realitat als carrers i a les fàbriques del país. La vivència quotidiana dels qui treballaven braç a braç cada dia no entenia de rancúnies del passat, ni d'altres estratègies polítiques. Sí que entenia, en canvi, de la unitat necessària per tal d'assolir alguns objectius que permetessin avançar i ampliar la migradesa dels efectius disponibles.

El naixement de Comissions Obreres a Catalunya no s'entén sense l'entesa personal i el *bon equip* que es va trobar a la fàbrica Montesa d'Esplugues de Llobregat, que va saber saltar-se les normes i les directrius dels qui, més que mirar endavant, miraven encara al passat.⁹ El procés que va dur a l'assemblea fundacional de Sant Medir no va ser una estratègia premeditada i pauta; va ser fruit de la improvisació, que alhora es nodria de l'experiència adquirida en temps anterior, a partir de l'activitat diària que aconsellava el camí de la unitat sense etiquetes ni partidismes. Tal va ser l'encert de l'impuls fundacional sorgit a la fàbrica Montesa d'Esplugues de Llobregat que va cristal·litzar el 20 de novembre de 1964 a la parròquia de Sant Medir del barri barceloní de Sants.¹⁰

Així doncs, quin va ser el paper de les diferents formacions i organitzacions polítiques i socials que van participar en l'aparició de Comissions Obreres? La fundació

9. El terme *bon equip* és emprat pels mateixos protagonistes d'aquella història. A la fàbrica de motocicletes Montesa, d'Esplugues de Llobregat, s'hi van trobar treballadors socialistes, comunistes i catòlics que van iniciar un procés que els va acostar segons els interessos de classe, i no tant de partit.

10. Ens referim a l'*impuls fundacional* com el procés engegat des de la Montesa d'Esplugues, el qual va significar que treballadors de diferents sectors de la producció, de diferents influències polítiques i independents, es trobessin amb la intenció de reunir-se per parlar dels seus problemes més immediats, primer als locals del sindicat vertical a la Via Laietana de Barcelona i, en vista de la impossibilitat de fer-ho, a la parròquia de Sant Miquel de Cornellà, procés que culminà en la gran reunió fundacional de Sant Medir.

del nou moviment obrer constata, d'una banda, que els aparells de les organitzacions polítiques restaven allunyats de la realitat social i treballadora de Catalunya.¹¹ La política dels socialistes, fortament anticomunista, mirava més al passat que no al futur, i l'aïllament dels comunistes no els permetia sortir d'un cercle que es tancava al seu entorn cada vegada que es proposaven trencar-lo. I de l'altra, trobem un FOC sotraguejat per la falta d'experiència dels seus joves militants, els quals, el mes de maig de 1962, van tenir una caiguda massiva que va impedir un paper destacat d'aquesta organització en la fundació de Comissions Obreres. Una fundació que tampoc no hauria estat possible sense la col·laboració decidida dels militants catòlics compromesos amb la causa obrera i que amb la seva acció trencaven una inèrcia de fidelitat a la jerarquia eclesiàstica alineada amb el règim. El naixement de Comissions Obreres palesa la debilitat i desorientació de les organitzacions polítiques, basades en la improvisació i la falta d'una estratègia definida i, concretament, en el cas dels socialistes, en la falta de control sobre els seus militants, que decideixen tirar endavant un procés unitari saltant-se les normes bàsiques d'actuació d'aquella formació política.

Els esdeveniments de la fi de 1964 i principi de 1965 adquiriran amb el temps una importància extraordinària, que tindrà conseqüències en les mateixes organitzacions polítiques que els van gestar. Per als socialistes, un sector dels quals continuarà refractari a la participació amb els comunistes, significarà una ruptura difícil de superar,¹² mentre que per als comunistes, que respondran a l'aparició de Comissions Obreres amb celeritat, significarà un punt d'inflexió en la seva trajectòria que els convertirà en la formació política més important de l'oposició clandestina al règim franquista.

Podem dir, doncs, que a banda de les dures condicions de vida i treball de l'època, de la migradesa dels salaris i de la renovació generacional, l'aparició de Comissions Obreres a Catalunya es produeix a partir d'una combinació entre diferents factors: l'experiència acumulada de protestes sindicals i polítiques sota el franquisme, la sintonia personal i la manca de prejudicis d'alguns militants i, alhora, la debilitat de les formacions polítiques, que no tenen a la pràctica un control sobre aquests militants, així com també la decisiva col·laboració de l'Església de base.

CONSOLIDACIÓ I ENFRONTAMENTS INTERNS

La nova etapa de Comissions Obreres s'obre a partir de la convocatòria de les eleccions sindicals de 1966. La gran participació aconseguida va ser fruit d'una com-

11. Els protagonistes insisteixen en el fet que van actuar, sobretot, per interessos immediats i que van haver de saltar-se les pressions que rebien des de les respectives formacions polítiques que representaven. Per a l'explicació de tot aquest procés, vegeu les entrevistes fetes a Josep M. Folch (5 de febrer de 1997) i Josep Pujol Bardolet (26 de febrer de 1997).

12. Arran del naixement de CCOO, Josep Pallach, oposat a la cooperació amb els comunistes, va trencar amb el Moviment Socialista de Catalunya (MSC) de l'interior. Els socialistes no recompondran la unitat fins als temps de la transició a la democràcia, en plena dècada dels anys setanta.

binació de factors, entre els quals destaquen una certa organització de Comissions Obreres, la percepció dels treballadors d'un canvi de conjuntura favorable i l'efecte de la campanya del sindicat vertical que animava a «votar al mejor».¹³ El resultat de les eleccions va proporcionar una base de nous representants sindicals que van ser extraordinàriament importants per a l'extensió de Comissions Obreres. De fet, s'aprecia en aquest moment un efecte multiplicador que cristal·litza en inusitades assemblees massives en els locals del sindicat vertical. Aquesta situació genera un estat que podríem catalogar d'*eufòria continguda* caracteritzat per l'actuació oberta que fuig de la clandestinitat i que obté uns grans resultats immediatament després de les eleccions. Exemples d'aquesta situació són l'aparició de Comissions Obreres a moltes localitats de la geografia industrial catalana, l'establiment d'una coordinadora estatal i un gran augment de la conflictivitat obrera. Així doncs, es pot considerar aquest moment com el veritable inici del moviment protagonitzat per Comissions Obreres.

La conjuntura posterior a les eleccions sindicals de 1966 va procurar un augment de l'activisme que va repercutir en una major conflictivitat a les empreses, en l'organització d'assemblees massives de treballadors i en la convocatòria de jornades de protesta al carrer.¹⁴ La sortida a la superfície del moviment obrer va sorprendre el règim i l'obligà a prendre mesures immediates. El sindicat vertical, sobrepasat un cop més pel moviment obrer que no es volia sotmetre als seus designis, va anunciar una nova llei sindical que havia d'adequar el sindicalisme espanyol a les aspiracions de la classe treballadora. La llei, anunciada el mes de gener de 1967, va trigar significativament quatre anys a fer-se efectiva i va inutilitzar la maniobra de distracció orquestrada pel sindicalisme oficial. Alhora, el règim donava un altre tipus de resposta a l'embranchada d'aquest moviment: l'empresonament dels líders destacats i la desposseïció dels càrrecs sindicals que duïen a terme la seva tasca de representació amb honestetat, actuació que es va convertir en moneda corrent a la segona meitat de 1967 i els anys següents.¹⁵ La conseqüència immediata d'aquesta rèplica va ser el replegament de Comissions Obreres, un fet que provocà la baixada

13. Fins ara s'ha donat massa importància a la participació de CCOO a les eleccions sindicals de 1966. El fet era que, a Catalunya, Comissions Obreres encara tenia una presència precària sense gaire capacitat organitzativa. En canvi, és important veure que hi ha grups de treballadors que es presenten espontàniament, moguts per l'interès a millorar les coses, o bé com a efecte de la campanya impulsada pel sindicat vertical.

14. A Barcelona, la conflictivitat de 1967 va duplicar la de 1966; vegeu Carme MOLINERO i Pere YSÀS (1998), *Productores disciplinados y minorías subversivas: Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid, Siglo XXI de España Editores. D'altra banda, en aquells dos anys, 1966 i 1967, es van produir nombroses jornades reivindicatives amb actes massius al carrer. La pressió del moviment obrer va ser contestada ràpidament pel règim amb la il·legalització de Comissions Obreres de Biscaia, el mes de febrer de 1967, il·legalitat que immediatament es va fer extensiva a la resta.

15. A Catalunya destaquen, entre d'altres, les detencions de Sabadell, el mes de desembre de 1966, i les de l'abril de l'any següent, a Cornellà.

de la conflictivitat i la fi de les jornades d'acció general que provocaven multitud de detencions. Cal dir, però, que el reflux del moviment obrer provocat per la repressió no va significar la desaparició de l'activisme, el qual es va centrar en altres formes d'agitació, com ara la reclamació de les actes de representació dels càrrecs desposseïts, la difusió de fulls volants, la realització de pintades, la preparació activa de l'1 de Maig o el suport i la solidaritat als companys empresonats. El manteniment d'aquesta activitat i la persistència d'alguns conflictes importants van permetre recuperar de mica en mica el to i la força del moviment, de manera que va tornar a tenir incidència el 1969 en la lluita contra el límit del govern del 5,9 %. Malgrat les dificultats, la creixent presència del moviment obrer en la realitat espanyola va convertir Comissions Obreres en un punt de referència indefugible i conegut arreu. A l'exterior s'observava com un indicador de l'antifranquisme actiu, i a l'interior, fora dels cercles estrictament partidaris del règim, s'anava reconeixent com la representant real dels treballadors.

La repressió que la dictadura franquista va desfermar contra Comissions Obreres va tenir també conseqüències d'ordre intern, car provocà que se'n ressentís el delicat equilibri existent entre les dues principals forces polítiques que formaven part del moviment obrer, el FOC i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Cadascuna d'aquestes organitzacions, amb una visió diferent sobre l'orientació que calia donar a Comissions Obreres, aspirava a dirigir el moviment i es malfiaven l'una de l'altra. La seva diferent estratègia d'actuació —replegament en la clandestinitat o defensa de la presència pública, manteniment d'opcions distintes en relació amb l'estructuració de Comissions Obreres en zones d'àmbit territorial o per rams de producció, manifestació de visions divergents sobre la qüestió nacional i posicions contraposades respecte a les relacions del moviment obrer amb altres grups socials i polítics— amagava una profunda divisió, que venia tant de les arrels teòriques i pràctiques del socialisme marxista d'on provenien, com de la divergència en els objectius finals de la lluita en la qual estaven immerses ambdues formacions polítiques.¹⁶

A la fi de la dècada de 1960, el moviment obrer s'havia convertit en el que hi havia de més viu i actiu en l'oposició antifranquista, i ostentar l'hegemonia a Comissions Obreres no era una qüestió secundària o d'ordre menor. Així, tant si l'objectiu que es perseguia era enderrocar el franquisme, en el cas del PSUC, com si es tractava d'obtenir la caiguda de la dictadura simultàniament a la implantació d'un règim socialista, en el cas del FOC, es buscava forjar un instrument de primera magnitud com era Comissions Obreres. Per aquesta raó es desfermà en la coordinadora local

16. El FOC apostava per una lluita radical que havia de portar, alhora, la fi del franquisme i la instauració de la societat socialista; per això considerava que la classe treballadora estava duent a terme una lluita contra el capitalisme que li impedia d'acceptar l'aliança provisional amb altres forces polítiques. Contràriament a això, el PSU de Catalunya considerava la fi del franquisme com l'objectiu primordial, per la qual cosa acceptava la col·laboració amb altres grups socials en la lluita comuna contra la dictadura.

de Barcelona, la instància més important del moviment obrer d'aquell període, un enfrontament llarg i sostingut, només aturat per treves de poca durada, que va portar la inestabilitat i el desequilibri a l'organisme encarregat d'impulsar i coordinar les accions. Malgrat la radicalitat de les propostes i l'activisme dels membres del FOC, aquesta organització, un cop va ostentar la direcció de Comissions Obreres, no va saber donar cap alternativa a l'acció del moviment obrer i es va estancar en la defensa de les posicions aconseguides.

La lluita per la direcció de Comissions Obreres es va mantenir durant un període de tres anys,¹⁷ i es va ampliar i portar a tots els indrets on el moviment s'expandia. Es va estendre també a la Comissió Obrera Nacional de Catalunya (CONC), que va néixer amb la pretensió de coordinar els diferents punts d'acció obrera que s'estenien arreu del país. Tot i que la CONC era la conseqüència lògica de l'expansió del moviment obrer més enllà del nucli de la ciutat de Barcelona, aquest organisme va prendre rellevància en la mesura que, en un primer moment, es va convertir en un instrument de contrapoder en el context de lluita ferotge pel control de Comissions Obreres. El FOC, cada vegada més radicalitzat i allunyat de la realitat que l'envoltava, dominava la potent coordinadora local de Barcelona, juntament amb altres aliats circumstancials contraris a l'hegemonia del PSUC. I aquest utilitzava la CONC com un mecanisme d'equilibri de la balança inclinada cap al camp del FOC.¹⁸

La intensa lluita fratricida va portar a la paralització dels organismes que eren cridats a coordinar i impulsar les accions de Comissions Obreres, més ocupats a vigilar-se mútuament i embrancats en disputes cada vegada més allunyades de la realitat que els envoltava. Disputes que senten llunyanes els qui des de la base giren l'esquena a aquests enfrontaments inútils que no aporten res al moviment. Així és com es van anar conformant en aquest període dues línies paral·leles d'actuació dins Comissions Obreres. D'una banda, els qui embrancats en la disputa pel poder no perdien de vista el fet que Comissions Obreres era, sobretot, un instrument per aconseguir els seus objectius polítics, i de l'altra, els qui entenien que la lluita sindical era indispensable, no sols per millorar les condicions dels treballadors, un objectiu lloable en si mateix, sinó també com la manera més efectiva d'ampliar el moviment i el camí més factible d'apropar-se a la possibilitat que el moviment obrer creés les condicions per posar fi a la dictadura franquista. Independentment d'allò que formalment es digué, la divisió estava també entre els qui posaven l'èmfasi en els objectius polítics de la lluita obrera i els qui valoraven, sobretot, l'acostament als treballadors de base. Ambdues postures no eren patrimoni de l'una o de l'altra formació política, ans al contrari, en ambdues formacions hi havia acèrrims partidaris de la primera concepció, que deixaven la segona als activistes més sindicalistes. La prova

17. El període en què aquests enfrontaments es van produir va ser entre els anys 1966 i 1969, any en què el FOC es va dissoldre com a conseqüència de la seva deriva radical.

18. No hi ha una data precisa de fundació de la CONC; es pot dir, però, que la CONC va començar a prendre consistència amb motiu de la jornada de lluita convocada per al 27 d'octubre de 1967.

que aquesta era una actitud transversal en totes les formacions polítiques presents en la lluita obrera estava en el menyspreu que els termes *sindicalisme* o *sindicalista* suscitaven entre els líders obrers més disposats a prioritzar els objectius polítics abans que els sindicals, encara que, paradoxalment, l'augment de les expectatives polítiques es nodrien de l'ampliació del moviment, a causa precisament dels èxits sindicals. Així, si els organismes coordinadors, immersos en les seves disputes internes, no realitzaven la tasca que els era encomanada, els rams, les empreses i les diferents zones amb potencial reivindicatiu anaven creant illes separades i diferenciades en les quals es van anar forjant tradicions, costums i tarannàs diferents, la qual cosa perjudicà fortament les possibilitats del moviment obrer en el període final de la dictadura.

Una altra de les polèmiques que el FOC i el PSU de Catalunya van mantenir a la darrera dels anys seixanta va versar sobre la qüestió nacional. El PSUC defensava el caràcter nacional de Catalunya i posava en un mateix pla la lluita contra la dictadura franquista i la reivindicació dels drets de la nació catalana. Aquesta concepció, juntament amb l'aposta estratègica de col·laboració amb altres grups socials i polítics representants del país amb qui hi hagués punts de confluència, feia que el PSUC apostés clarament per les reivindicacions nacionals i traspasés aquest compromís a Comissions Obreres i als seus militants. Contràriament a aquesta postura, el FOC es movia en un magma confús en què s'afirmava la fusió entre llibertats nacionals i lluita pel socialisme, i es denunciava el component burgès de les reivindicacions de caràcter cultural i lingüístic, allunyades, segons el seu criteri, dels interessos dels treballadors. Aquesta no va ser una polèmica central en les relacions d'ambdós partits, només va ser usada com una eina més dins del clima de disputes mútues; però va tenir la virtut de situar dins el moviment obrer els paràmetres sobre la qüestió nacional amb què es va moure des de llavors. Tot i que no va ser una qüestió de primer ordre per a Comissions Obreres, el fet de prendre partit per la defensa de la llengua i cultura catalanes va ser determinant per tal que no es produís dins el moviment obrer una fractura irreversible en el teixit humà de Catalunya. Comissions Obreres va dur a terme una pedagogia silenciosa, feta des del convenciment que les reivindicacions nacionals eren justes i de l'agermanament d'aquestes amb les reivindicacions de caràcter laboral, que va anar calant entre els treballadors arribats de tots els indrets de l'Estat espanyol, que van assumir amb normalitat aquestes reivindicacions. Això, alhora, va impedir la presència d'un sindicat nacionalista que separés els treballadors segons l'origen o la procedència.¹⁹

19. Anomenem *pedagogia silenciosa* al treball fet per Comissions Obreres respecte a la qüestió nacional. Sense que aquesta fos una línia d'acció principal, les reivindicacions lingüístiques i culturals de Catalunya es van considerar com a quelcom natural que estava en el substrat de les posicions, accions oficials i actuacions personals dels líders de Comissions Obreres.

L'ECLOSIÓ DEL MOVIMENT OBRER

Després de disputes i enfrontaments, s'arribava a la fi de la dècada de 1960 amb un FOC desfet per la deriva radical d'uns plantejaments cada vegada més allunyats de la base obrera i pel desgast d'una militància frenètica que no donava resultats. La desaparició del FOC va comportar l'aparició d'altres grups radicals que van atomitzar la presència de les organitzacions obreres dins del moviment obrer, organitzant coordinadores i plataformes pròpies que en alguns aspectes recollien l'esperit de l'antic FOC. Això va provocar nous enfrontaments entre distintes maneres de veure el moviment obrer que van reeditar amb més acarnissament, si això era possible, les disputes d'anys enrere entre els distints organismes. La incidència d'aquests grups en indrets o empreses concretes fa que alguns conflictes se signifiquin per la seva radicalitat i també per l'enfrontament que els grups mantenen entre si dins d'un mateix conflicte. Per això, les eleccions sindicals de 1971 van ser l'ocasió d'escenificar la forta polarització entre uns i altres. Mentre que els grups oposats a les eleccions sindicals —principalment la Lliga Comunista Revolucionària (LCR) i les plataformes anticapitalistes— denunciaven que la participació feia el joc a la burgesia i al règim, i reclamaven una representació al marge del sindicat vertical mitjançant l'elecció de delegats, els grups partidaris de participar-hi —PSUC i Bandera Roja (BR)— subratllaven l'oportunitat d'apropar-se als treballadors per millorar la situació laboral mitjançant la negociació de convenis, la qual cosa facilitava la base indispensable per a la lluita contra el franquisme.

La radicalització d'algunes lluites, els enfrontaments i les contínues desqualificacions aprofundeixen encara més la distància existent entre els organismes de coordinació i els líders sindicals, que se centren en l'empresa o en un radi d'acció proper, i això provoca una situació insostenible que arriba a moments de paroxisme en els quals les acusacions de traïdoria i col·laboracionisme se succeeixen. La radicalitat d'alguns conflictes, el frec a frec continuat entre les diferents formacions i la perplexitat i desorientació dels treballadors quan veien aquestes disputes acaben afavorint un reflux de les mobilitzacions obreres el 1972, en el precís moment en què una forta repressió colpeja directament la coordinadora estatal de Comissions Obreres.²⁰

Al marge d'aquests enfrontaments, la dinamització del moviment obrer que comportà el fort activisme de la fi de 1970 i principi de 1971 va ser vista amb preocupació per l'empresariat, que va girar els ulls cap al règim i cap al sindicat vertical demanant ordre i una acció contundent vers una situació que amenaçava d'escapar-se-li de les mans.²¹ Les demandes per part dels empresaris d'un major control polític,

20. El 24 de juny de 1972 es va detenir a Madrid la direcció estatal de Comissions Obreres. A partir d'aquella data, Comissions Obreres de Catalunya es van fer càrrec de la direcció estatal.

21. El 1971, el Sindicat Provincial del Metall de Barcelona, alarmat per l'augment de la conflictivitat obrera, va dirigir a l'autoritat un extens document (*Extremos de mayor consideración expuestos al delegado provincial de sindicatos por la representación empresarial del más alto nivel del sindicato del metal de Barcelona*), on es demanaven mesures de tot tipus per posar fi, segons el seu parer, a la situació insostenible.

judicial, policial i informatiu fetes a un règim dictatorial, la fortalesa del qual es basava precisament en el rígid control de l'aparell de l'Estat, no feia més que corroborar la importància progressiva d'un moviment obrer que a mesura que creixia deixava al descobert la inutilitat i la impotència del sindicat vertical, el qual a partir dels primers anys setanta va començar una davallada imparable.

La prova que el moviment obrer continuava endavant, malgrat la divisió interna, la repressió i el subsegüent estancament a mitjan 1972, es fa evident amb l'aparició de conflictes en indrets tan allunyats del centre industrial català com són les mines de Sallent i Balsareny, i l'ampliació del moviment cap a activitats professionals no industrials, com són l'ensenyament i la sanitat, cosa que significa l'obertura cap a altres indrets i expressa l'efecte contagi de les mobilitzacions obreres. A aquesta irrupció de nous actors dins del moviment, s'hi va sumar l'efecte bumerang de la repressió exercida sobre els treballadors de la construcció de la Tèrmica de Sant Adrià del Besòs. L'assassinat de Manuel Fernández Márquez el mes de març de 1973 va marcar un abans i un després en la manera d'afrontar la repressió policial. En aquella ocasió, la protesta obrera va aconseguir trencar les barreres que mantenien aïllats els treballadors de la resta de la població, i es va inaugurar un nou cicle en el qual fins i tot alguns estaments de la societat, tradicionalment en silenci, van començar a alçar la veu i a mostrar el rebuig a un règim que no aportava cap altra solució que no fos la repressió.²² Aquesta nova línia d'actuació serà reforçada més endavant, quan, després dels grans esdeveniments de la fi d'aquell any —l'atemptat mortal contra el president de govern, Luis Carrero Blanco, i el judici del procés 1001 contra els dirigents de Comissions Obreres—, es va evidenciar la vulnerabilitat de la dictadura. Aquesta tancava files davant la imparable decadència política del règim i la fortalesa d'un moviment obrer que, lluny de sentir-se derrotat i tancat a la presó, mostrava l'orgull de saber-se símbol de la lluita antifranquista.

La nova conjuntura política que es produeix després d'aquells fets de 1973 inaugura també un nou cicle, que cristal·litza en la creació de plataformes unitàries, tant en el camp polític com en el sindical.²³ Per la seva banda, els efectes dels enfrontaments continuats entre les diferents coordinadores de Comissions Obreres es fan sentir tant en l'esgotament dels activistes com en el model d'organització, basat en plataformes i coordinadores separades, del qual es comença a qüestionar la divisió artificial que no afavoreix cap dels objectius plantejats per les diferents forces polítiques, siguin la deposició de la dictadura franquista o la instauració d'un sistema socialista. Així, a mitjan 1974, culmina el procés de reunificació de les diferents coordinadores existents dins de Comissions Obreres, i això té com a resultat l'enfor-

22. El ressò de les accions de protesta per aquest assassinat contrasta amb el que feia un temps s'havia aconseguit en ocasió de la mort d'Antonio Ruiz Villalba en un desallotjament de la fàbrica SEAT, l'octubre de 1971.

23. En el camp polític, el juliol de 1974, neix a París la Junta Democràtica, liderada pels comunistes. L'any següent, apareix la Plataforma de Convergència Democràtica, liderada pels socialistes.

timent de la principal organització del moviment obrer i, àdhuc, de l'oposició anti-franquista.²⁴

L'aclariment en l'escenari sindical va comportar la creació d'unes candidatures unitàries i democràtiques que en les eleccions sindicals de 1975 van conquerir la pràctica totalitat dels estrats baixos del sindicat vertical. La cultura sindical que s'havia creat a còpia d'anys de participació en convenis, conflictes i protestes es condensà en aquells comicis que van suposar l'ensorrament definitiu de l'OSE. En alguns indrets, com ara el Baix Llobregat, els locals del sindicat vertical es van utilitzar, davant la impotència dels funcionaris, per convocar vagues, realitzar assemblees massives o decidir col·lectivament l'estratègia d'un conflicte. La pràctica ocupació d'aquests locals i la quasi llibertat d'actuació que es va aconseguir en alguns indrets van fer emergir una proposta que aspirava a la creació d'un sindicat unitari, a partir de l'ocupació total del sindicat vertical des de la base. En el rerefons de la proposta, hi havia la idea que Comissions Obreres havia tocat sostre, víctima d'eternes discussions que havien propiciat una separació entre els organismes coordinadors i la base. Segons aquest parer, l'ocupació del sindicat vertical oferia una excel·lent plataforma legal per connectar directament amb els treballadors, i s'obtenia, d'aquesta manera, la força necessària per fer del vell sindicat falangista una organització sindical unitària capaç d'enfrontar-se al règim i posar-se al capdavant del moviment que havia de posar fi definitivament a la dictadura. S'oposaven a aquesta proposta els qui veien en l'ocupació del sindicat vertical una eina imprescindible en la lluita sindical i antifranquista, però eina al cap i a la fi, i els qui lluny de pensar en Comissions Obreres com un moviment acabat, les veien com l'organisme rector que havia de dirigir les mobilitzacions obreres cap a la fita desitjada. Consideraven, doncs, que, contràriament als partidaris de l'ocupació del sindicat vertical que donaven per acabades Comissions Obreres, calia treballar per estendre-les i enfortir-les, car, segons aquest punt de vista, eren la representació genuïna, lliure i independent dels treballadors i, alhora, quedaven fora dels perills de manipulació que el sindicat vertical oferia. En aquesta línia, cal comptar també que els partidaris d'enfortir Comissions Obreres veien possible el fet que s'acabés per imposar la divisió sindical i, en aquest context, es consolidarien definitivament Comissions Obreres com una aposta estratègica de futur.²⁵

A banda de les disputes, que van acabar per decantar l'aparell comunista cap a l'opció partidària del suport a Comissions Obreres, allò que comptava des de la fi de 1973 era la presència creixent del moviment obrer, el qual protagonitzava cada ve-

24. Els primers a tornar a la Coordinadora de Comissions Obreres, poc després dels fets de Sant Adrià del Besòs de 1973, va ser la LCR, que havia fundat una coordinadora pròpia, la Confederació Unitària de Treballadors (CUT). El 1974, sectors de Comissions Obreres, a iniciativa de Bandera Roja, empenen el mateix camí, després que aquesta organització política hagués entrat a formar part del PSUC.

25. La posició que defensava convertir el sindicat vertical en la base d'un nou sindicat unitari estava encapçalada pel dirigent del metall Isidor Boix i Comissions Obreres del Baix Llobregat.

gada més conflictives i de major envergadura. Així, el 1974, el Baix Llobregat va protagonitzar, amb només dos mesos de diferència, dos moviments vaguistes de caràcter general, que van fer palès el que ja no es podia amagar: la presència i importància del moviment obrer en una dictadura que agonitzava. Els moviments vaguistes de 1974, preludi dels que es produirien un any més tard, van ser fruit de la tasca pacient dels activistes de Comissions, que, des de la fàbrica, des del ram de producció o de la comarca, havien anat teixint una xarxa de participació, amb el nucli central als locals del sindicat vertical de Cornellà, que es van posar a prova en múltiples accions puntuals i que van crear llaços confluents en un mateix punt de 1974. Que les accions impulsades i coordinades des de Comissions Obreres del Baix Llobregat no eren una explosió aïllada, sinó un moviment articulat que no es limitava a protestar per fets concrets, ho va confirmar la vaga general de gener de 1976 car, en un context diferent, mobilitzà la comarca sencera i va superar la mera solidaritat envers una empresa en dificultats.²⁶

Un procés similar al que acabem de descriure va ser seguit a Sabadell el mes de febrer de 1976, quan es posà a prova una consolidada xarxa de participació feta a partir de la militància a Comissions Obreres, que va ser imprescindible per encapçalar una protesta de caire ciutadà.²⁷ Aquests i altres moviments de zona o de rams de producció que van tenir lloc a primera meitat de 1976 no es quedaven en la demanda salarial o laboral, sinó que estenien les demandes a les reivindicacions polítiques: ocupaven espais públics i aconseguien suport directe i indirecte de la població, obligaven al pronunciament i la negociació de les autoritats públiques i no desistien fins a aconseguir la fi de les represàlies que la seva actuació havia generat. Així, el context polític en què aquestes mobilitzacions es produïen —la mort de Franco i l'intent continuista del primer govern de la monarquia— donaven als moviments vaguistes un nou caire que les diferenciava de les anteriors mobilitzacions per la seva dimensió directament política.

Paral·lelament a aquests esdeveniments, el món sindical es veia sotmès a fortes pressions provinents d'unes forces polítiques que prenién posició tant en el camp polític com en el camp sindical. Així, malgrat que Comissions Obreres tingués com a fita aconseguir la unitat del sindicalisme espanyol en una central única, la decisió política i estratègica del PSOE, primer, i del Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC), després, de refundar la UGT va posar fi a la possibilitat de construir una cen-

26. La vaga general de gener de 1976 s'inicià el mes de novembre de 1975 en un conflicte a l'empresa Laforsa de Cornellà. La conjuntura en què es va produir —mort de Franco i primer govern de la monarquia— va donar una dimensió a la vaga que escapava a la d'un conflicte local per esdevenir un exemple de la fortaleza del moviment obrer.

27. El cas de Sabadell és paradigmàtic del moment; el que havia començat com una protesta ciutadana acabà amb la negociació amb representants sindicals. Sobre aquesta vaga, vegeu Xavier DOMÈNECH SAMPERE (2002), *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

tral sindical unitària.²⁸ L'ensorrament irreversible de l'OSE aconsellà el govern d'afavorir UGT per propiciar la divisió sindical, i així Comissions Obreres hagué d'afrontar un procés interior força delicat que les va portar de l'opció pel sindicat unitari a la constitució de la Confederació Sindical de Comissions Obreres. La decisió no va ser innòcua per a Comissions Obreres, que va pagar un preu amb l'escissió d'alguns sectors importants que van fundar opcions sindicals pròpies.²⁹

La concentració dels esdeveniments en poc espai de temps no donava peu a la reflexió serena, la qual cosa abocava la militància a un activisme frenètic que de vegades comportava el desconcert quan es comprovava el caire que l'evolució política prenia. A mitjan 1976, caigut el primer govern de la monarquia, aparegué un govern que, empès per les fortes protestes que s'estenien arreu, va iniciar el procés que havia de dur a la democràcia intentant controlar els principals ressorts del poder.³⁰ Aquesta avinentesa, juntament amb la multiplicitat de tasques a què Comissions Obreres havia de fer front (discussions i problemes interns per constituir-se en sindicat, impulsar i organitzar gairebé en solitari el pes de les accions i mobilitzacions obreres i ciutadanes que se situaven al capdavant de la protesta antifranquista), va afavorir el desconcert de l'organització obrera, la qual veia amb estupor com els esdeveniments es produïen fora del guió establert.³¹

El context polític que va sorgir posteriorment a les eleccions democràtiques de juny de 1977 va aprofundir la dependència del sindicat de Comissions Obreres de la força política majoritària que li donava suport, el PCE-PSUC. L'interès d'aquesta formació política per aparèixer com una organització responsable i de govern, que apostava clarament per la consolidació de la democràcia, obligà Comissions Obreres a moderar les seves posicions, un fet que desorientà la militància i evocà cansament i irritació. El suport de Comissions Obreres als Pactes de la Moncloa va comportar l'acceptació de convenis col·lectius a la baixa, a canvi de suposades millores socials que a la fi no es van produir. Així, el 1978, Comissions Obreres donava per tancat el cicle iniciat a mitjan anys seixanta amb una gran victòria electoral als primers comicis sindicals de la democràcia, però amb el regust amarg de no haver po-

28. El PSC es fundà a Barcelona l'1 de novembre de 1976. Els pactes que van conduir a la seva fundació van comportar que el nou partit socialista català apostés decididament pel suport a la refundació de la UGT.

29. El mes de novembre de 1976 va néixer el Sindicato Unitario, del qual es va escindir, poc temps després, la Confederación de Sindicatos Unitarios de Trabajadores (CSUT). Cap dels dos no va reeixir i van desaparèixer al cap de pocs anys.

30. Ens referim al primer govern de Suárez, nomenat el 3 de juliol de 1976.

31. En el camp sindical va destacar l'efímera Coordinadora Obrera Sindical (COS), creada el setembre de 1976 a partir d'un pacte entre CCOO, UGT i USO (Unió Sindical Obrera), per tal d'unificar la mobilització obrera, però sense cap intencionalitat respecte a la unitat orgànica. El fracàs de la vaga general convocada per la COS el 12 de novembre d'aquell any va suposar el tancament d'un cicle; la pressió obrera es va moderar i va passar a dependre en gran manera de l'activitat política del país.

gut imposar la unitat sindical ni d'haver aconseguit la mobilització definitiva que fes caure de manera fulminant la dictadura franquista.

ELS PROTAGONISTES

Dèiem a l'inici que per parlar del moviment obrer en l'etapa franquista i veure la repercussió que les seves accions havien tingut en la societat franquista, era indispensable apropar-se a les persones que havien estat protagonistes de la història que preteníem fer. La història oral, emprada acuradament, ens serveix per entrar en el món dels sentiments, la voluntat, la decisió o l'imaginari de les persones que conformen el moviment obrer i que intervenen en l'esdevenir històric d'igual manera com ho fan altres qüestions externes als individus. Amb la història oral es tracta d'omplir de vida la història, tenint en compte els petits gestos que revelen processos complexos i que donen noves perspectives a la narració històrica.³² Com diu Mercè Vilanova, «historiar és dialogar amb persones, xifres i imatges» (Vilanova, 1995, p. 27).

Quan parlem dels protagonistes, el primer que ens preguntem és qui formava part de Comissions Obreres o, el que és més important, quines raons havien fet decidir els participants a sumar-se activament al moviment obrer. Per contestar la primera pregunta —qui era membre de Comissions Obreres—, ens cal canviar lleument la pregunta i interrogar-se sobre qui se sentia de Comissions Obreres. L'evidència que durant la dictadura franquista no hi havia cap altra organització obrera amb prou potència i presència per coordinar i mobilitzar els treballadors va generalitzar la creença que s'era de Comissions perquè es participava en les accions de Comissions. Va contribuir a l'adquisició d'aquest sentiment el fet que les mateixes Comissions Obreres especulaven amb aquesta idea, dient que Comissions era una nova manera d'entendre el moviment obrer, obert tant en l'estructura i l'organització com en l'actuació.³³ És per això que si no es vol acceptar mecànicament una formulació que va tenir el valor d'explicar un fenomen nou en un determinat context, cal preguntar-se ara, una vegada tancada aquella etapa, quins treballadors que van participar en un moment o altre en les accions de Comissions Obreres se sentien que formaven part d'aquell moviment organitzat. Si ens atenim a les veus presents en la recerca efectuada, haurem de dir que eren les minories actives que en un moment o altre de la seva trajectòria van actuar de manera conscient treballant tant pels objectius a curt termini com pels de més llarga durada. El sentiment de pertinença a Co-

32. Com ja s'ha dit, aquesta recerca es basa en trenta-set històries de vida realitzades a homes i dones que van participar en el moviment obrer en l'etapa franquista. Les entrevistes i les seves transcripcions han estat dipositades a l'Arxiu Històric de la CONC.

33. Aquestes reflexions van quedar reflectides en els articles que Nicolás Sartorius publicava a principi de la dècada dels anys setanta i que van ser recollits en els llibres d'edició posterior. Vegeu Nicolás SARTORIUS ÁLVAREZ DE TOLEDO (1975), *El resurgir del movimiento obrero*, Barcelona, Laia, col·l. «Primero de Mayo», núm. 2, i Nicolás SARTORIUS ÁLVAREZ DE TOLEDO (1977), *El sindicalismo de nuevo tipo: Ensayos sobre Comisiones Obreras*, Barcelona, Laia, col·l. «Primero de Mayo», núm. 12.

missions Obreres o al moviment obrer no s'establirà pel diferent grau de compromís, sinó per la consciència amb què uns i altres s'enfrontaven a les accions en què van participar. L'element determinant, doncs, la consciència, esdevindrà el nucli central de l'activisme a Comissions Obreres i, per extensió en el context de l'època, a la participació en el moviment obrer.

La consciència, però, no és quelcom adquirit de bell antuvi, sinó quelcom que es desvetlla en les accions i mobilitzacions que el mateix moviment obrer comporta.³⁴ És un procés que es desenvoluparà amb el temps i des d'una base en què hi ha un sentiment de consciència difús i imprecís que actua com a propulsor del compromís futur. A la vista del resultat de la recerca efectuada, no es pot negligir el valor d'aquesta consciència primitiva, perquè en alguns casos serà determinant per a la disposició dels treballadors a l'acció.

El règim franquista va imposar un control ferri sobre la societat que, aclaparada per la repressió i les dificultats materials, va optar per callar i enterrar el passat sota una capa d'espès silenci. És una realitat que, per òbvvia, ha estat acceptada sense matisos i que ha portat a no situar en la justa mesura algunes qüestions que a la fi s'han revelat amb una força extraordinària. Tal és el cas de la importància de les arrels familiars en la formació de la consciència dels treballadors que més endavant van formar part de Comissions Obreres. Per a una gran majoria, els patiments de la família per raons polítiques, les injustícies, privacions i humiliacions viscudes a la infància o joventut, per la situació familiar i l'entorn social, van actuar com un revulsiu en la determinació pel compromís en la lluita laboral i política. Ateses les circumstàncies de repressió i control, la transmissió dins la família no sempre es produïa de manera directa i oberta, però la ràbia continguda, l'autocontrol o les mitges paraules es van revelar tan efectives com ho hauria pogut ser la transmissió d'experiències en un context obert. Un fenomen similar passa a les grans fàbriques, en les quals es guarda memòria del passat i es converteix el temps anterior en una referència ineludible. Ambdós elements actuen sobre els treballadors, que es troben amb unes condicions laborals penoses i en una situació política que els condemna a la submissió humiliant i a l'acceptació passiva d'aquell estat de coses. Per a un sector important dels qui posteriorment es convertiran en activistes de la lluita obrera, és decisiva la memòria del passat, que els empeny a actuar i a revestir les

34. Prenem el concepte de *consciència de classe* d'E. P. THOMPSON (2002), «Algunas observaciones sobre clase y "falsa conciencia"», *Las peculiaridades de lo inglés y otros ensayos*, València, Biblioteca Historia Social. Segons aquest autor, la consciència s'adquireix en el procés de la lluita de classes. Thompson no parla de classe si aquesta no assumeix prèviament i de manera conscient la idea de pertànyer a una classe social. Així, a les pàgines 171 i 175, diu: «En mi opinión, la gente se encuentra a sí misma en una sociedad estructurada de una manera determinada (fundamentalmente, en forma de relaciones de producción), soporta la explotación (o trata de mantener el poder sobre aquellos a los que explota), identifica los lazos de los intereses antagónicos, se pone a luchar en torno a esos lazos: en el curso de ese proceso de lucha se descubre a sí misma como clase, llega a descubrir su conciencia de clase. Clase y conciencia de clase son siempre el último y no el primer escalón de un proceso histórico real».

accions d'un sentit de reparació pels mals ocorreguts a la família o a la pròpia trajectòria personal. La militància sindical esdevindrà així un deure moral que, en un cert sentit, es convertirà en continuadora de la lluita de la classe treballadora dels temps de la República i de la Guerra Civil. No es pot afirmar que el moviment obrer nascut a mitjan anys seixanta sigui una continuïtat del moviment de les èpoques anteriors al franquisme, però sí que es pot concloure que en el moviment obrer aparegut de nou en la dictadura franquista el passat es fa present a través d'un nexe d'unió tan invisible com són els lligams afectius o les experiències viscudes en carn pròpia.

D'altra banda, cal dir també que per important que fos el lligam entre les diferents generacions de treballadors no explicaria per si sol el fenomen de Comissions Obreres. A més d'aquest factor, cal comptar encara amb els llaços d'unió i solidaritat que s'estableixen entre els qui participen en les reivindicacions obreres creant uns vincles que trenquen l'aïllament en què es troben, reconeixent-se iguals que els que es troben davant de circumstàncies similars. D'aquesta manera, es creen xarxes de relació a través de la militància que esdevenen essencials per entendre el fenomen del nou moviment obrer. De la mateixa manera que Comissions Obreres va néixer d'una afortunada conjunció de factors en què el factor personal va esdevenir fonamental, el moviment obrer s'articula sota la dictadura franquista a través d'aquestes xarxes de cooperació que s'estenen i es connecten entre si a partir d'illes que neixen de punts concèntrics situats en algunes empreses importants o en alguns indrets de la geografia industrial catalana. Així, la imatge de Comissions Obreres no és altra que les persones que la componen; sense locals, sense punts de referència externs, els activistes i la seva actuació es converteixen en l'element simbòlic del moviment.

Per la seva banda, per als activistes, formar part de Comissions Obreres no és quelcom circumstancial o provisional; per als qui hi participen, el compromís amb el moviment obrer esdevé l'element essencial que transformarà les seves vides per sempre. Així, s'estableix en l'experiència viscuda una línia de separació entre l'«abans» i el «després» de la militància. L'activisme sindical i polític aportarà consciència del lloc que s'ocupa en la societat, seguretat en un mateix i, alhora, procurarà les habilitats necessàries per al coneixement del món que s'habita amb la seguretat de saber el que es vol i com aconseguir-ho. La transformació personal, que sovint es concreta en la descoberta d'un món aliè al que ja es coneix, obre fronteres cap a altres indrets en què les destreses, els coneixements i les capacitats adquirides a través de la militància cristal·litzaran en l'home nou transformat per la militància. Jordi Sabat ho expressa clarament:

Quando entras a formar parte de la lucha vas viendo que cada día tienes que aprender más, que tienes que ponerte al día y que tienes que entender lo que está pasando y esto hace que quieras saber más. Si no hubiera participado, supongo que sería totalmente diferente,

como mucha gente que nunca se ha preocupado y que nunca ha tenido conciencia, que ha pasado por la vida y no ha sabido de dónde viene el mal de las calamidades que tiene.³⁵

L'home nou, sorgit de la militància i canviat per aquesta, és el fruit de la consciència de classe adquirida a través de la lluita i la cooperació amb d'altres: la transformació personal i la consciència de classe esdevenen la mateixa cosa. Els canvis personals, que es mostren a través del canvi d'actituds, d'aficions, de conèixer més coses, de saber reflexionar, actuar i expressar-se, o de ser «més persona», no són només expressions del creixement personal o de l'autoestima adquirida, són la mostra de l'adquisició definitiva i consolidada de la consciència de classe. D'aquesta manera, transformació personal i consciència de classe esdevenen vasos comunicants en què l'un alimenta l'altre.

Si la militància activa aporta coneixement, obertura de mires i descobriment d'una altra dimensió cultural i social, per a les dones activistes la repercussió és major. Les dones parteixen d'una situació en què la concepció masclista de la societat és hegemònica. La primera barrera a la qual s'hauran d'enfrontar està situada en camp propi, en les mateixes dones que, víctimes de la visió masclista de la societat, conceben l'estada en el treball com a quelcom provisional i secundari en l'ordre natural de les coses. En segon lloc, hauran de fer caure les barreres dels companys de treball que veuen les activistes com a menors d'edat incapaces d'assumir responsabilitats i poc mereixedores de respecte. Un altre llistó que hauran de saltar serà la suspicàcia dels mateixos companys de militància, que no reconeixeran la tasca efectuada o no tindran en compte el seu criteri. Finalment, quan assumeixen càrregues familiars, les dones activistes hauran de fer front a una triple jornada de treball (laboral, domèstica i de militància) que afrontaran amb un ritme frenètic de vida i amb un sentiment de culpa pel fet de no sentir-se a l'altura dels companys militants. La formació de la consciència feminista, o, almenys, el reconeixement de les necessitats específiques de les dones, serà lenta i gradual, i no començarà a reeixir fins ben entrada la transició, després d'anys d'una tasca soterrada, propera i feta de petits gestos que de mica en mica aniran canviant la mirada masculina sobre el món femení i, alhora, desvetllaran la consciència de les mateixes dones, que fins llavors havien considerat les reivindicacions pròpies o, àdhuc, la pròpia tasca militant com a marginal o de segon ordre.³⁶

La militància obrera ha procurat als activistes consciència, satisfacció i creixement personal, però també, i paradoxalment, els ha aportat sentiments contradictoris respecte als resultats d'aquesta militància. Els treballadors que han participat en el moviment obrer senten l'orgull d'haver treballat pel redreçament del moviment

35. Jordi Sabat, entrevista realitzada l'1 de febrer de 1999.

36. Les Jornades Catalanes de la Dona de maig de 1976 van suposar una fita important en la difusió del pensament feminista i van tenir una gran repercussió en el món sindical.

obrer i per haver reeixit en el doble repte de fer una important tasca sindical i articular, alhora, un poderós moviment social que va ser capaç d'enfrontar-se a la dictadura. Ara bé, quan es tracta de parlar de la capacitat del moviment obrer per estendre entre els treballadors la necessitat de posar fi al règim franquista, llavors la mirada sobre els temps passats es torna obliqua i s'omple de matisos.

Els activistes havien pogut veure en primera línia l'embranchida del moviment obrer que es va produir en el moment clau entorn de la mort del dictador Franco, quan la decadència del règim era evident i semblava que la força del moviment obrer, estesa a altres sectors de la societat, era gairebé indestructible. Hi havia la ferma creença en una victòria clara i precisa, que s'havia d'encarnar en un procés de trencament del passat amb la imposició d'un nou sistema polític. No era previsible que de les entranyes del règim sorgís una proposta prou forta que acceptés el repte que les mobilitzacions obreres plantejaven i, sense deixar el poder i l'essència dels privilegis que havien gaudit fins llavors, que acceptés les regles del joc democràtic. Aquesta avinentesa i la moderació adoptada per les forces polítiques de l'oposició abocades a la consolidació i l'estabilitat de la democràcia en procés de transició van provocar un sentiment, si no de derrota, almenys de fracàs per no haver pogut imposar la sortida del règim franquista prevista. Aquest sentiment, covat en la pèrdua d'influència del sindicalisme dels anys posteriors a la transició,³⁷ ha contribuït a emmascarar l'aportació del moviment obrer a la fi de la dictadura franquista i ha dut els militants obrers a menystenir o no valorar prou l'aportació pròpia al procés de democratització del país.

MOVIMENT OBRER, CANVI POLÍTIC, SOCIAL I CULTURAL

Per fer un balanç de l'actuació de Comissions Obreres en els anys que van de 1964 a 1978, cal valorar en tota la seva extensió els diferents aspectes que la comprenen, des dels homes i les dones que en formen part fins als objectius, l'organització i les accions que són capaços de generar, i observar la interrelació que es dona entre tots aquests factors.

L'aparició de Comissions Obreres a mitjan dècada dels anys seixanta té una doble significació. D'una banda, significa l'aparició d'un moviment obrer que ha superat les velles rivalitats, herència de les confrontacions de la Guerra Civil, i les rigideses dels partits polítics, i ha posat l'èmfasi en les persones, que es convertirà en l'actiu més important del moviment en tota l'etapa que va des del naixement de l'organització obrera fins a la transició. I de l'altra, l'aparició i l'arrelament de Comissions Obreres en el món del treball a través de l'ús conscient de l'aparell burocràtic sindical del règim constitueixen el primer fracàs del sindicalisme oficial que, amb l'OSE i la repressió exercida des del mateix Estat, pretenia mantenir la desorganització del moviment obrer.

37. Cal considerar que les entrevistes emprades per a aquesta recerca es van fer a finals dels anys noranta i que el record del passat sovint és matisat per la visió que el testimoni té del present.

El fet que Comissions Obreres esdevingui un moviment social arrelat a la classe treballadora fa que es converteixi en una plataforma a través de la qual les organitzacions polítiques portaran a terme la seva estratègia política rivalitzant les unes amb les altres, perjudicant el mateix moviment obrer que es ressentirà de la falta de cohesió interna. Les disputes i discussions trencaran i separaran el moviment obrer en illes disperses que desarticularan l'organització obrera. Paral·lelament, i mantenint una certa contradicció amb el que antecedeix, Comissions Obreres aconseguirà crear unes xarxes de relació i de participació entre els treballadors establertes a partir dels llaços nascuts en els conflictes d'empresa, de ram i de zona, i que amb el temps esdevindran crucials en els esdeveniments de la fi del franquisme.

L'arrelament de Comissions Obreres al món del treball les convertirà en un punt de referència per a la nova classe treballadora sorgida després dels canvis econòmics i socials provocats per un règim que carrega tots els costos de la transformació del país a les espatlles dels treballadors. El moviment obrer demostra la seva fortalesa quan, enmig d'enormes dificultats, aconsegueix formar una classe treballadora unida enfrontada als mateixos problemes sense divisions d'origen o procedència. L'opció decidida de Comissions per la defensa de la llengua i cultura catalanes no sols va impedir l'aparició d'un sindicalisme pròpiament nacionalista, sinó que va cohesionar la classe treballadora entorn de la mateixa idea de país.

La mort del dictador va suposar un canvi d'oportunitat política que el moviment obrer va saber aprofitar a bastament, multiplicant i aprofundint les mobilitzacions que van crear un clima d'assetjament al govern continuista, sense el qual no es podria entendre l'evolució dels esdeveniments posteriors que van conduir a la democràcia. Sense el moviment creat per Comissions Obreres, no es concep la fi del franquisme, quan ja la classe treballadora havia aconseguit millorar substancialment les condicions laborals i econòmiques, que tenia en el seu haver l'experiència d'haver plantejat i guanyat reivindicacions que només un temps abans haurien semblat impossibles, i que havia aconseguit, amb l'ocupació dels estrats més baixos del sindicalisme vertical, tombar un organisme puntal del règim franquista. Sense aquella tasca anterior, no es pot comprendre la mobilització sindical i social de la fi del franquisme, que mostrà clarament als sectors recalcitrants del règim que no hi havia futur fora de la democràcia. És cert que l'acció social impulsada pel moviment obrer no va aconseguir la fita perseguida d'una vaga general que posés fi de manera immediata a la dictadura i provoqués un canvi radical no només en el govern, sinó en tot el sistema aixecat per la dictadura. Ara bé, acceptar aquesta raó no implica que no calgui reconèixer la presència reiterada, constant i general de les mobilitzacions obreres com a decisiva per a l'adopció dels usos i costums democràtics d'una classe política, àdhuc empresarial, que es resistia a adoptar-los i que, un cop adoptats, ja no va ser possible de fer marxa enrere.

A partir de l'acceptació i restauració de la democràcia, les mobilitzacions obreres es van començar a veure com una amenaça per a l'estabilitat d'una fràgil de-

mocràcia que encara tenia poderosos enemics. La moderació es va imposar, i amb aquesta, la renúncia subsegüent a aconseguir algunes fites importants, com ara la implantació d'un règim democràtic amb fort caràcter social. Aquesta renúncia, la impossibilitat d'assolir la preuada unitat sindical, a la qual es van oposar poderoses forces polítiques i àdhuc sindicals que tenien plans propis per al futur, juntament amb la posterior pèrdua d'influència i centralitat del moviment obrer van provocar una certa decepció que amb el temps va desembocar en la minusvaloració o l'enfosquiment de l'aportació del moviment obrer a l'arribada de la democràcia a aquest país.

El moviment que Comissions Obreres va aconseguir va ser fruit de la tasca d'anys, d'un treball incansable i continuat de les minories actives que van estendre i ampliar les xarxes de relació que la lluita obrera va fer possible a través de la complexitat i cooperació que la mateixa lluita generava. Alhora, els activistes, a través de l'experiència i la militància, van adquirir consciència del lloc que ocupaven en la societat, mentre descobrien nous camins i perspectives que feien possible la transformació de les persones i esdevenien, d'aquesta manera, agents del canvi social. Per això diem que Comissions Obreres no es va convertir únicament en l'element imprescindible de socialització durant l'antifranquisme: va possibilitar, alhora, el coneixement d'uns altres contextos culturals i socials que van permetre a la classe treballadora posar fi a la submissió i a l'enviliment que la dictadura havia imposat.

BIBLIOGRAFIA

- BALFOUR, Sebastián (1994). *La dictadura, los trabajadores y la ciudad: El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Alfons el Magnànim.
- DOMÈNECH SAMPERE, Xavier (2004). «La formación de la identidad obrera bajo el franquismo. Materiales para una aproximación». *Desafectos*, núm. 5.
- ESTAPÉ, Fabián; AMADO, Mercè (1986). «Realidad y propaganda de la planificación indicativa en España». A: Josep FONTANA [ed.]. *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica.
- FONT I AGULLÓ, Jordi (2004). «Nosotros no nos cuidábamos de la política». Fuentes orales y actitudes políticas en el franquismo. El ejemplo de una zona rural, 1939-1959». *Historia Social*, núm. 49.
- GABRIEL, Pere; MOLINERO, Carme; RAMOS, Gemma; SERRALLONGA, Joan; YSÀS, Pere (1989). *Comissions Obreres de Catalunya 1964-1989: Una aportació a la història del moviment obrer*. Barcelona: Empúries.
- GABRIEL, Pere (1995). «A vueltas y revueltas con la historia social obrera en España. Historia obrera, historia popular e historia contemporánea». *Historia Social*, núm. 22.
- HOLM-DETLEV, Köhler (1995). *El movimiento sindical en España: Transición democrática. Regionalismo. Modernización económica*. Madrid: Fundamentos.

- HUERTAS CLAVERÍA, J. M. (1994). *Obrers a Catalunya: Manual d'història del moviment obrer (1840-1975)*. Barcelona: L'Avenç.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere [et al.] (1989-1990). «Salaris i nivell de vida a la Barcelona de la postguerra». A: ADROER I TESIS, Anna M. [ed.]. *Història urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història (IMH) els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: IMH.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (1998). *Productores disciplinados y minorías subversivas: Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- PORTELLI, Alessandro (1989). «Historia y memoria: la muerte de Luigi Trastulli». *Historia y Fuente Oral*, núm. 1.
- RÍQUER, Borja de; CULLA, Joan B. (1989). *El franquisme i la transició democràtica 1939-1988*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. VI. Barcelona: Edicions 62.
- RUIZ, David [dir.] (1993). «De la supervivencia a la negociación Actitudes obreras en las primeras décadas de la dictadura (1939-1958)». *Historia de Comisiones Obreras (1958-1988)*. Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- SEVILLANO CALERO, Francisco (2003). «Consenso y violencia en el "nuevo Estado" franquista: historia de las actitudes cotidianas». *Historia Social*, núm. 46.
- SOTO, Álvaro (1998). *La transición a la democracia: España 1975-1982*. Madrid: Alianza.
- VILANOVA, Mercè (1995). *Les majories invisibles: Explotació fabril, revolució i repressió*. Barcelona: Icaria.
- YSÀS, Pere [ed.] (1997). *La transició a Catalunya i Espanya*. Barcelona: Fundació Dr. Lluís Vila d'Abadal.
- (2004). *Disidencia y subversión: La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.

